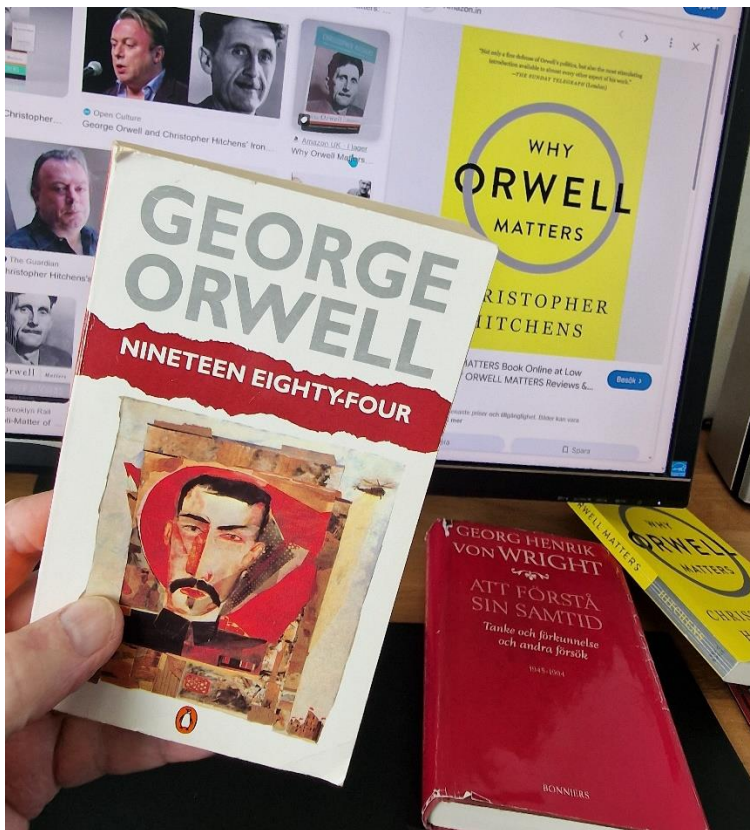

2025-04-30

Tankekontroll, historieskrivning och det nya samtidsdunklet – skönlitteratur och neurovetenskap i ljuset av von Wright, Orwell och Hitchens

INLEDNING

I en tid präglad av förskjutna sanningsbegrepp, är det avgörande att förstå hur idéer om fri vilja, historiskt agerande och det egna jaget är konstruerade — både av språket, av hjärnan och av maktstrukturer. Genom att läsa filosofi, skönlitteratur och samtida neurovetenskap, formas berättelser över vår världsbild och därmed också vår demokratiska motståndskraft. Även om den fria viljan kanske är en illusion, har

illusionen verkliga politiska konsekvenser — och bör därför försvaras som om den vore sann.

Och även om både jaget och den fria viljan kan vara neurobiologiska konstruktioner, måste vi förstå och försvara dem som om de vore verkliga — eftersom våra berättelser om verkligheten formar både makt, motstånd och demokrati.

Allt framgångsrikt liknar varandra, varje olycka är en katastrof på sitt eget sätt. Alltså, att förstå samtiden är svårt. Komplex. För att inte säga: fördunklat. Dels av själva närheten – att det är för tajt till allt som händer. Plötsligt är det svårt att överblicka och bedöma relevansen i allt nytt och alla litanior. Plötsligt är det svårt att ha en sund distans till alla självstyrande manipulerande algoritmer. Plötsligt är de berättelser som produceras för Mimas plattformar alla framhårdande sig som "verkliga".

På temat fri vilja, tankekontroll, objektiv verklighet och masspåverkan har jag återvänt till några till synes ålderdomliga texter som på olika sätt försöker förstå relationen mellan individ och samhälle, mellan sanning och konstruktion: George Orwells *1984*, Christopher Hitchens' *Why Orwell Matters*, och Georg Henrik von Wrights samlingsvolym *Att förstå sin samtid* från 1994. Jag har också syltat in neurovetenskap och ett gäng modernare kritiker och författare.

Georg Henrik von Wright (1916–2003), finlandssvensk filosof, efterträdde Ludwig Wittgenstein vid Cambridge. I sina essäer diskuterar han historieskrivning, vetenskaplig objektivitet och idéernas makt. I hans jämförelser mellan tysken Oswald Spenglers (1880–1936) civilisationsholistiska prediktionsmodell och engelsmannen Arnold Toynbees (1889–1975) cykliskt spirituella kristendomsetiska modell där han hävdar att kulturer regelmässigt föds, mognar och dör, finner von Wright att historien – till skillnad från samtiden – kan verka begriplig först med viss distans.

I brytpunkterna mellan dessa två historieperspektiv ställer sig von Wright frågan om Lenin, Hitler, Stalin – eller för den delen i vår nutid: Trump, Erdoğan, Putin eller Xi Jinping – har något egentligt historiskt inflytande? Eller om de bara är politiska marionetter utanför någon egentlig medveten kontroll?

Tolstoy

Tolstoy ställer i von Wrights diskussion samma fråga: Har politiska figurer som Caesar, Henrik VIII, Robespierre, Napoleon faktiskt format historien, eller har de bara varit en del av ett stort kollektivt nu-flöde som de själva inte alls förstått, och bara uppblåsta sina egna narcissistiska egon? Detta kontrasterar von Wright med en jämförande läsning av Tolstoy och Dostojevskij.

Lev Tolstoy (1828–1910), denne empiriska och "aristoteliska" iakttagare, som med sin obevekliga moralistiska logik är rationellt resonerande oavsett människornas subjektiva och, enligt von Wrights tolkning, ofta meningslösa inblandning – det spelar egentligen ingen roll vad ledarna gör, historien har ändå sitt förlopp (se *War and Peace*, Vol III, part II, chapter I; Vol III, part III, chapter I; Vol IV, part II, chapter I; och i Epilogen: part I, chapter 1–4 samt hela part II).

I *Krig och fred* upplöser Tolstoy myten om den "store mannen" som formar historien. Han framställer historiens rörelser som organiska och opersonliga, styrda av en väv av oräkneliga små faktorer snarare än av individuella beslut.

Även om Napoleon gav order, menar Tolstoy, var dessa inte avgörande: invasionens utveckling följde en större, okontrollerbar nödvändighet. Individens upplevelse av fri vilja är, enligt Tolstoy, en nödvändig men i grunden illusorisk känsla. Historien formas inte av stora viljor, utan av massornas rörelse och tillfälligheternas spel. Tolstojs anarkism och kvasi-kommunistiska kristendom framstår för mig som rätt romantisk – i den meningen att han söker en slags ursprunglig mänsklighet som är i grunden god, bara vi samarbetar och älskar varandra. Det är en utopi – men en vacker utopi.

Dostojevskij

Eller som Fjodor Dostojevskijs (1821–1881) demoner, enligt von Wright, slits mellan oförenliga inre konflikter där den arketypiske handlingsmänniskan blint rusar åstad bärande sina rigida övertygelser mot en inbillad ohyggligt fientlig tillvaro. Medan den kroniske skeptikern förlamat reflekterar sönder tillvaron och får inget annat gjort än livsfarliga ideologiska konstruktioner – "livsfarliga" därför att alla medelmåttiga människor rycks med och tror sig i dessa upprepande ideologier möta förklarande sanningsmodeller, som på grund av just upprepningarna känns bekanta och därför sanna.

von Wright visar hur den fria viljan – som idé – blir svår att hålla fast vid i ett deterministiskt historieskeende.

Vissa nutida forskare och neurofilosofer, såsom Thomas Metzinger, Robert Sapolsky och Anil Seth, försöker visa likt Tolstoy att självet är en konstruktion: en dynamisk modell som hjärnan skapar av kroppsupplevelser (interoception), perception och handling, och som vi upplever som ett "jag" med en omedelbar verklighetskaraktär. I dessa modeller är det svårt att komma bort från en nästan blind determinism. Jag tror att även om jaget är en konstruktion och den fria viljan en illusion, får illusionen i sig politiska konsekvenser – och måste därför rimligen ändå försvaras som om den vore verklig.

Historiens stora aktörer, liksom vi själva, handlar alltså inte bara under yttre nödvändigheter utan också utifrån detta inre, konstruerade "jag", som Metzinger kallar "den transparenta modellen av självet" (self-model theory).

Neurovetenskap

På den kliniska sidan finner vi emotionsforskarna Joseph LeDoux, Lisa Feldman Barrett och i viss mån Antonio Damasio, som integrerat konstruktionistiska modeller med empirisk forskning och interoceptiva och prediktiva processer i emotionell psykologi. Våra upplevelser kan därmed förstås utifrån vilka prediktioner och tolkningar vi lägger i dem. Intryck och upplevelser är uppbyggda av i huvudsak två neuroanatomiska banor: för det första den snabba perceptuella banan som reagerar reflexmässigt, och för det andra den långsamma banan som gör en loop via frontalloberna och blir mer eftertänksam och tolkande diverse intryck på gott och ont, såsom behag och obehag, eller vänlighet och fientlighet eller kränkta aggressioner.

Fenomenet att exploatera förakt, ensamhet och utsatthet har alla populistiska rörelser behärskat. De riktar sitt hat mot etablissemang, "trög" byråkrati, queer och oliktankande. De står i kö på Glistrup-Spies' startbanor, inpyrda av rigida missnöjesfördomar som tar näring ur tillfälliga kränkta omständigheter. Dessa figurer finns alltid – hukande i snålblåsande martyrskap – och när vinden vänder kan de plötsligt få luft under vingarna. Det går inte att klicka bort dem – de är en del av samhällets normala anomalier.

Prediktions- och simuleringsteorier av David Chalmers, Andy Clark, Mark Solms och Karl Friston – särskilt Fristons "free energy principle" – visar hur hjärnan genom evolutionära mekanismer bygger en prediktiv modell av verkligheten. Inom prediktionspsykologin använder hjärnan förväntningar och tidigare erfarenheter för att skapa vår upplevelse av världen.

Halsbrytande nog verkar motsvarande princip gälla även inom kosmologin: enligt Stephen Hawking och Thomas Hertogs top-down-teori formas vår förståelse av universum av våra observationer – och kanske till och med vår berättelse om det förflutna. Hjärnan fyller i luckor och bygger upp en meningsfull bild av verkligheten baserat på begränsad sensorisk information. Observatören är central för verklighetens gestaltning – precis som i teorin om universums holografiska princip.

Skönlitteratur

Liknande återkommer i modern skönlitteratur. Margaret Atwood varnar i sina dystopier för systemiskt ideologiskt könsförtryck och ekologisk kollaps. Don DeLillo skildrar människans alienation och ensamhet i en kollapsande värld. Olga Tokarczuk skriver med kosmopolitisk ömhet om människans plats också i en sönderfallande ekologisk och politisk väv.

Han Kang borrar sig in i maktens mest intima territorium – familjen, kroppen – där tystnad, skam och vägran blir motstånd. Karl Ove Knausgård's hittepå-autofiktion rör sig från det personliga till det kosmiska och skildrar en människa fångad i historiens, biologins och känslornas myriader av ord.

Och Annie Ernaux, med sin avskalade stil och sitt metodiska, ansvarstagande berättande, undersöker sitt liv nästan som ett sociologiskt objekt – hon minns utan att försköna, skriver sårbart utan att drunkna i självbekräftelse. Hon flödar som en modern Tolstoy, samtidigt som hennes stil kanske ännu skickligare döljer och kontrollerar sanningen.

Medan historien må upplösa myten om den handlingskraftiga individen, erbjuder litteraturen ibland en klarhet som själva handlingen aldrig förmår – förmågan att urskilja mönster, även om vi inte kan förändra dem. Om neurovetenskapen förklarar hur vi misstolkar världen, hjälper skönlitteraturen oss att förstå vad dessa misstolkningar faktiskt kostar.

Hitchens

Christopher Hitchens' läsning av Orwell fördjupar denna förståelse. Han betonar hur Orwell var mindre intresserad av maktens yttre former än av dess inre språk. Det är i vardagens gråzoner som makten etablerar sin verklighet. Och i vår tid skapas hatobjekt som "cancel-kultur" och "woke", medan det massmediala drevet pulserar genom algoritmiska förstärkningssystem.

Våra politiska och byråkratiska institutioner är byggda för att hantera gradvisa förändringar – enligt vad man kanske kan kalla en Durkheim-Habermas-princip om byråkratisk tröghet och samverkande konsensus. De är nog inte byggda för den impulsivitet och affektexplosion som dagens massmediala och politiska aktörer, ofta medvetet manipulativt, förstärker?

När klickoptimering, kriser och politiska affekter piskar genom systemen, då hotas demokratin inte i första hand av kupper utan av en långsam drift mot irrelevans. Till slut verkar folk bli avtrubbade av all smörja på nätet och massmedia – även de skarpaste riskerar att bli nästan anti-intellektuella av alla litanior från förståsigpåare.

Frågan kvarstår: vad krävs för att en demokrati inte ska falla samman i splittrat kaos eller i en maktfullkomlig ordningsiver?

Det samtida motståndet handlar kanske främst om att förstå dessa mekanismer, och inse att många motreaktioner är marionetter i större politisk-ekonomiska maktspel. Bakom figurer som Trump, Putin och Erdoğan står en maktelit och arméer av maktspelare som slåss om olja, mineraler och kontroll – ofta blinda för de mänskliga konsekvenserna.

Att försvara ett öppet samhälle kräver förståelse, begreppslig stabilitet och motståndskraft mot splittring, inte lösryckta åsiktsutspel.

Putin & Big Brother

Att ge Putin en giftampull skulle inte förändra maktspelet mellan NATO, EU, USA och Asien. Lika lite som det spelar någon roll om Big Brother egentligen finns eller inte: kriget mellan Oceania, Eurasia och Eastasia i 1984 fortsätter ändå, torrt och obevekligt. "Krig är fred" – manipulationens maskineri vilar aldrig. Eller som Carl Bildt uttryckte det, med sedvanlig diplomati: "Mina krig är i diplomatins och fredens tjänst."

Putins världsbild, att vara angripen av västvärldens politisk-ekonomiska infiltration via Ukraina, är – sett från ett ryskt "Ministry of Truth" – ingen orimlig konstruktion. Men lika lite objektiva är de konservativa tankesmedjorna och sanningstillverkarna i Väst. Two Minutes of Hate-liknande fenomen i Fox News ger inga andra förklaringsmodeller än de som redan är inprogrammerade i det etablerade Doublethink. Ekon av Newspeak hörs alltifrån de gamla nationalstaternas kolonialkrig till dagens konflikter i Ukraina, Irak, Myanmar och Sudan.

Med internaliserade *Thoughtcrimes* automatiseras rädslans undvikandebeteenden och angiverisystem á la Arthur Koestler och Herta Müller – rädslan att tänka annorlunda blir en del av "jaget". Tankekontrollens effektivitet handlar inte om fängslanden utan om att justera hotens volym, frekvens och tempo tills verklighetsbilden förändras. "Indoktrinering", sa sociologen Joachim Israel på 1960-talet, är som dagens AI-termer om "implementering av falska minnen" – en process som George Orwell förutskickade i 1984 genom Winston Smiths dystopiska erfarenheter.

Så visst bör man hålla med Christopher Hitchens: 1984 och *Djurfarmen* är fortfarande akuta samtidsläsningar.

Makteliten

Om vi försöker förstå makteliternas kontrollsträvanden kan vi reducera det till tre faktorer:

(a) klimatförändringar, (b) råvaru- och vattentillgångar, (c) energiförbrukning.

Redan här framträder de enorma intressen som styr nyhetsflöden och opinioner.

Att vi kan mäta hur många som rekryteras till absurda rörelser som Flat Earth eller Pizzagate, gör att vi också kan predicera hur förändringsbenägenhet kan manipuleras på alla andra tänkbara sätt. Konsten att skapa eller slå sönder förklaringsmodeller formar attityder i vardagen – i våra stackars små naiva folksinnen.

Ändå tror jag att en rimlig demokratisk konsensus är möjlig, trots de manipulerande begreppens krossande kraft. Att motverka dem är en utmaning – men också livsnerven i varför tankekontrollapparaterna (*telescreens*) måste kontrolleras av öppna, demokratiska system.

Barry Karlsson